

Основні напрями сучасних досліджень з історії первісного суспільства в Україні

*Роботу виконано на кафедрі історії стародавнього
світу та середніх віків ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті аналізуються дослідження з історії первісного суспільства, проведені вченими за роки незалежності України. Виокремлено коло проблем, що їх вивчають українські історики, зокрема, - адаптація первісних людей до природного середовища, особливості економічного та етнокультурного розвитку ранньопервісного суспільства на теренах України та Європи, антропологічні характеристики первісних людей. Розглядається також джерельна база та методологія цих досліджень.

Ключові слова: історія первісного суспільства, українська історіографія, первісна економіка, етнокультурний розвиток, антропологія, археологія.

Билык В. А. Основные направления современных исследований с истории первобытного общества в Украине. В статье анализируются исследования по истории первобытного общества, проведенные учеными за годы независимости Украины. Выделены проблемы, которые изучают украинские историки, а именно, - адаптация первобытных людей к природной среде, особенности экономического и этнокультурного развития первобытного общества на территории Украины и Европы, антропологические характеристики первобытных людей. Рассматриваются также источники написания и методология этих исследований.

Ключевые слова: история первобытного общества, украинская историография, первобытная экономика, этнокультурное развитие, антропология, археология.

Bilyk V. A. The main directions of modern investigations of the history of primitive society in Ukraine. In the article the scientific investigations of the primitive society created by the Ukrainian scientists for the years of independent Ukraine are analyzed. The author points out problems which were studied by Ukrainian historians such as: adaptation of primitive people to the environment, the peculiarities of economical and ethno-cultural development of primitive society on the territory of Ukraine and Europe, anthropological characteristics of primitive people. The sources of writing and methodology of their investigations are also examined.

Key words: the history of primitive society, Ukrainian historiography, primitive economy, the development of ethnic culture, anthropology, archeology.

Постановка наукової проблеми. Первісна історія, як відносно самостійна складова всесвітньої історії, досліджує найдавніші етапи виникнення та розвитку людства, тобто вона започатковує вивчення історичного процесу як такого. Дослідники первісного суспільства ставлять собі за мету з'ясувати низку питань, пов'язаних із встановленням перших інститутів людського суспільства та

різноманітними явищами повсякденного людського буття. Значна частина цих проблем зберігає свою актуальність і сьогодні. Саме в добу первісності беруть свій початок багато явищ та елементів матеріальної, духовної та соціальної культури людей. Їхнє осмислення потребує вивчення процесу становлення та розвитку людини і людського суспільства.

На фоні ґрунтовних досліджень різних проблем минулого історія первісного суспільства залишається однією з найменш досліджуваних галузей сучасної історичної науки, що пояснюється, передусім, відсутністю писемних джерел з найдавнішого періоду розвитку суспільства, а також фрагментарністю і складністю застосування інших джерел (археологічних, антропологічних, етнологічних тощо). Донедавна ми мусіли послуговуватися лише дослідженнями радянських та зарубіжних істориків з означеної тематики, але у зв'язку з посиленням інтересу до історії – власної та всесвітньої – у незалежній Україні почали з'являтися також дослідження з історії первісного суспільства.

У статті здійснено спробу проаналізувати основні здобутки української історіографії доби незалежності з історії первісного суспільства, виділити і охарактеризувати проблемні питання, аналізу яких присвячені наукові студії сучасних українських істориків.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення та закономірності розвитку людини і людського суспільства на початкових етапах історії є об'єктом дослідження не лише істориків, а й представників багатьох інших наук – археології, антропології, географії, палеозоології, геології тощо. Саме здобутки цих наук історики й залучають для відтворення історичного процесу первісності, оскільки писемні джерела з цього періоду відсутні.

Особливістю початкового етапу людства є те, що тоді природне середовище мало вирішальний вплив на існування та розвиток людини, визначало умови життєдіяльності людського колективу. З огляду на це важливим є з'ясування природнокліматичних умов побутування первісних людей. Цій проблемі в сучасній українській історіографії присвячена низка публікацій Наталії Герасименко [1; 2; 3; 4]. У своїх дослідженнях автор охарактеризувала природне середовище на території

сучасної України в первісну добу, показала динаміку кліматичних змін, що відбувалися тут упродовж тривалого періоду, розкрила вплив періодів зледеніння та потепління на розвиток первісних людей та спосіб їхнього життя і господарювання. Результатом багаторічних наукових досліджень Н. Герасименко став захист нею дисертації, присвяченої **аналізу** розвитку зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України [5]. У ній визначена роль ландшафтного фактору на формування палеоекономіки давнього населення України.

На нерозривному зв'язку ранньопервісного населення України з його природним середовищем, визначальному впливі географічних умов на особливості господарювання, побуту, матеріальної та духовної культури ранніх мисливців та збирачів наголосила у своєму дисертаційному дослідженні Олена Сминтина [15]. Дослідниця ставила собі за мету показати суспільство мисливців та збирачів як систему, що знаходилась у тісному взаємозв'язку зі своїм природним оточенням, з'ясувати просторово-хронологічні особливості взаємодії давнього населення території сучасної України з навколишнім фізико-географічним середовищем та визначити ступінь адаптивного навантаження ранньопервісної культури.

У ході дослідження ранньопервісної общини, тобто епохи мисливців і збирачів пізнього палеоліту й мезоліту, яка в геологічній та кліматичній історії співвідноситься з пізнім плейстоценом – раннім голоценом, О. Сминтина виділила чотири періоди: 1) максимальне похолодання (18–20 тис. років тому); 2) кліматичний оптимум плейстоцену (11 тис. років тому); 3) формування сучасної структури географічної зональності та кліматичний мінімум післяльодовикової історії суспільств із привласнюючою економікою (10–9 тис. років тому); 4) голоцен як кліматичний оптимум в історії ранньопервісних мисливців та збирачів (9–8 тис. років тому). Ці періоди характеризуються принципово відмінними палеогеографічними умовами та особливими системи життєдіяльності мисливців і збирачів [15, с. 24].

Проблемі взаємовпливу людського суспільства і довкілля присвячене дослідження Сергія Рижова [11]. Автор з'ясував адаптивні можливості ранніх

палеоантропів Центральної Європи в період останнього потепління плейстоцену – 135–75 тис. років тому. С. Рижов, використавши археологічні та палеоантропологічні знахідки на території Центральної, вказав на особливості флори і фауни в означений період, визначив, які природні матеріали використовувалися для виготовлення знарядь праці, розкрив основні типи жителів палеоантропів.

За археологічними, палеогеографічними, палеоботанічними, палеозоологічними матеріалами періоду останнього великого потепління плейстоценового періоду дослідник довів, що ранні палеоантропи Центральної Європи демонстрували різноманітну адаптивну поведінку. Зокрема, місця мешкання вони обирали в районах географічних переходів і в районах, пов'язаних з вулканічною діяльністю, про що свідчать дослідження розташування поселень. Фауністичні комплекси поселень ранніх палеоантропів Центральної Європи вказують на переважаюче поширення дикого коня і лані, хоча віднайдені рештки тварин свідчать також про існування полювання на бика, бізона та носорога.

С. Рижов з'ясував, що у період останнього палеоантропи виготовляли знаряддя праці переважно з кварцу, кварциту та кременю. Він простежив характерні адаптивні риси також у транспортуванні сировини на великі відстані.

Проведені дослідження дозволили автору стверджувати, що природне середовище мало значний вплив на поведінку ранніх палеоантропів, але завдяки наявності культурної адаптації палеоантропи розселялися практично на більшості території Центральної Європи, непокритій льодовиком. У період останнього потепління плейстоценового періоду у ранніх палеоантропів Центральної Європи склалися характерні риси культурної і біологічної адаптації *Homo sapiens*. Найперше вони проявилися у виборі місця проживання, спеціалізації полювання на тварин, використанні сировинних ресурсів і в матеріальній та духовній культурі [13, с. 18].

Про характер залежності суспільства первісних мисливців від природного оточення в кінці льодовикової епохи на території Східної Європи йдеться у роботі Павла Шидловського [18]. Автор поставив за мету здійснити комплексний аналіз різних аспектів життєдіяльності первісних людей (фактів матеріальної, поведінкової

та духовної культур суспільства) у нерозривному зв'язку між собою. На підставі власних археологічних досліджень пізньопалеолітичних пам'яток з території Східної Європи П. Шидловський по-новому їх інтерпретував. Він продемонстрував залежність характеру розташування пізньопалеолітичних поселень від наявності природних ресурсів у певній екологічній ніші. Для характеристики різних палеолітичних пам'яток, їх господарського значення, автор проаналізував крем'яний інвентар, фауністичні рештки, топографічне та географічне розташування цих пам'яток. Досліднику також вдалося обґрунтувати використання фактів міжобщинного обміну з метою відтворення соціальних зв'язків у добу первісності. Використовуючи сучасні досягнення археологічної науки та етнографічний матеріал, автор конкретизував прояви впливу типу ведення господарства первісними колективами на соціальну та духовну сфери життєдіяльності населення пізньольодовикової доби на території Східної Європи.

Таким чином, П. Шидловський визначив напрямки господарської адаптації пізньопалеолітичної людності в різних ландшафтно-географічних зонах; реконструював тип ведення господарства та відтворив господарський річний цикл мисливських суспільств в різних ландшафтно-географічних зонах; визначив господарські чинники, які мали безпосередній вплив на характер розвитку суспільних інститутів та на світоглядні комплекси первісних колективів [18, с. 10–16].

Питанню зміни природнокліматичних умов та їх впливу на життя первісних людей присвячена низка досліджень відомого українського археолога Леоніда Залізняка. Він, зокрема, розглянув зміни клімату в останній льодовиковий період у європейській частині материка, прослідкував вплив цього процесу на заселення Північно-Східної Європи загалом, й українського Полісся зокрема [8; 9].

Окрема робота Л. Залізняка присвячена добі катастроф у первісній Європі та їх наслідкам [7]. Дослідник зауважив, що катастрофи глобального масштабу, зокрема, падіння астероїдів чи виверження вулканів, були могутнім стимулом для розвитку життя, в тому числі й появи людини. Разом з тим ці явища мали величезні руйнівні наслідки. Як приклад, Л. Залізник наводить виверження вулкану Тоба на

острові Ява близько 75 тис. років тому, в результаті чого відбулося різке похолодання, глибинна зміна флори, вимирання фауни і первісних людей (вважається, що тоді загинуло три чверті населення) [7, с. 97].

Найбільшу увагу автор приділив природнім катастрофам на території Європи та України в період інтенсивного танення останнього льодовика 14–10 тисяч років тому (фінальний палеоліт). Спираючись на дослідження українських і зарубіжних археологів та геологів, Л. Залізник розглянув такі природні катастрофи періоду фінального палеоліту: полісько-дніпровська повінь, чорноморський потоп та біллінгенська катастрофа (танення Скандинавського льодовика) [7, с. 100–110]. Він підкреслив, що танення льодовика, з одного боку, вивільняло певні території від льодового покриву, з іншого – сприяло затопленню низинних ділянок. Крім того, танення льодовика спочатку привело до незначного похолодання, а потім спричинило зміну циркуляції повітряних мас над Європою: на зміну холодним і сухим вітрам з льодовика прийшли теплі і вологі маси з Атлантики, що привело до істотних змін у природному середовищі. Досліднику вдалося прослідкувати, як ці зміни позначилися на способі життя первісних людей: насамперед почалася активна міграція на північ Східної Європи і заселення цих територій. Посилаючись на здобутки палеоантропології, Л. Залізник змалював тип перших мешканців Північно-Східної Європи: масивні, широколиці європеїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Найважливішим же наслідком доби катастроф, на думку дослідника, була зміна клімату північної півкулі, що привело до зміни геологічних та історичних епох – плейстоцен змінився голоценом, на зміну палеоліту прийшла доба лучних мисливців – мезоліт; були закладені підвалини етнокультурної карти Північної Євразії [7, с. 113].

Освоєння первісними людьми території Східноєвропейської рівнини в палеоліті стало предметом дослідження фахівців з Інституту археології та Інституту географії НАН України: Вадима Степанчука, Сергія Рижова, Жанни Матвіїшиної, Сергія Кармазиненка [17]. У їхній науковій праці викладені результати спільних дослідницьких експедицій на Кіровоградщину та Черкащину упродовж 2004–2008 років. Під час цих експедицій вчені виявили та дослідили низку

середньопалеолітичних і ранніх верхньопалеолітичних пам'яток.

Донедавна українські науковці були позбавлені свідчень перебування в басейні Південного Бугу середньопалеолітичного населення. Посилаючись на наявність в цьому регіоні великих мінеральних ресурсів у вторинному і первинному заляганні, багатих водних ресурсів, дослідники припустили ймовірність існування тут слідів перебування первісних людей в середньому і верхньому палеоліті. У ході експедицій було вивчено ряд пам'яток, досліджено виявлені у них знаряддя праці. За технікою обробки дослідники встановили, що вони належали до середнього і фінального палеоліту, що підтверджує припущення про заселення басейну Південного Бугу в означений період [17, с. 29]. Найцікавішим і багатоперспективним видається те, що в ході досліджень були отримані результати, які дають можливість говорити про можливе освоєння регіону первісними людьми ще в нижньому палеоліті [17, с. 40]. Ці результати становлять великий науковий інтерес з огляду на проблему часу початкового освоєння давньою людиною відкритих ландшафтів Східноєвропейської рівнини.

Українські історики також вивчають розвиток економіки первісного населення. Історичний процес розвитку господарства населення Південно-Східної Європи в XI–VI тис. до н. е. став темою дисертаційного дослідження Дмитра Кіосака [11]. Дослідник показав, що появі відтворюючої економіки передував період розквіту громад мисливців-збирачів, в яких зародилися паростки майбутніх суспільств з принципово відмінною економічною базою та соціальною організацією. Тому важливим є розв'язання проблем адаптивної реакції прадавніх соціумів на кліматичні зміни на межі льодовикового періоду та геологічної сучасності, взаємодії соціальних та економічних факторів інтенсифікації виробництва у первісному суспільстві, ролі автохтонних рибалок, мисливців та збирачів у формуванні неолітичного населення Європи [11, с. 4].

У ході дослідження Д. Кіосака вдалося висвітлити екологічні передумови розвитку палеоекономік людських спільнот Південно-Східної Європи у мезоліті; простежити просторову диференціацію господарства вказаного населення; відтворити системи розселення та використання простору у згаданих общинах;

визначити відносну роль окремих видів господарської діяльності у кожній з визначених територіально відокремлених спільнот; охарактеризувати шляхи формування соціальних та економічних чинників переходу до відтворюючої економіки. Здобуті результати дозволили автору зробити висновок про те, що Південно-Східна Європа була давньою контактною зоною різних культурних світів та є ключовим регіоном для вивчення процесів розпаду привласнюючого господарства та формування економіки відтворюючого типу.

Про взаємозв'язок розвитку фізичного типу первісних людей і формування палеолітичного виробництва йдеться у дослідженні Владислава Гладиліна [6]. Автор, з'ясовуючи фізичні особливості первісних людей на різних етапах їх розвитку (австралопітек – гомо габіліс – архантроп – палеоантроп – неоантроп), продемонстрував удосконалення процесу виготовлення ними знарядь праці. При цьому дослідник зауважив, що основні стрибки у фізичному розвитку первісних людей відбувалися у періоди потепління, а оформлення характерного для тієї чи інші палеолітичної епохи набору знарядь праці припало на періоди похолодань. Це пояснюється тим, що похолодання призводило до різкого скорочення рослинної їжі, головним способом здобуття їжі ставало полювання, тому первісні люди були змушені вдосконалювати знаряддя, щоб збільшити його ефективність. В. Гладилін зробив висновок, що дві головні складові поступального процесу становлення палеолітичного виробництва – фізичне вдосконалення первісних людей і вдосконалення знарядь праці – були явищами не одночасними, а послідовними [6, с. 121].

Регіональний характер має дослідження Галини Сапожникової, присвячене господарській діяльності неандертальців на території Криму [14]. Аналіз кістяних артефактів, виявлених у кримських неандертальських печерних пам'ятках, дозволив автору стверджувати, що кістки тварин поряд з іншим природним матеріалом активно використовувалися неандертальцями для виготовлення знарядь праці, оскільки виявлені кістки мають ознаки обробки та подальшого застосування. Також дослідниці вдалося показати “багатогранність їхнього [неандертальців] побуту та життєдіяльності” [14, с. 58].

Господарству та побуту неандертальців присвячене й дослідження Вадима Степанчука [16]. Автор охарактеризував основні види господарської діяльності неандертальців, змалював їхні житла та поселення, показав процес зародження та розвитку ідеологічних уявлень, мистецтва і раціональних знань тощо. Він не обійшов увагою і так звану “неандертальську проблему”, з’ясував особливості існування неандертальців поряд з більш розвиненими представниками людини сучасного фізичного типу, визначив причини їх зникнення.

Тему зародження і розвитку раціональних знань у первісних людей розкрив у своєму дослідженні Олександр Москаленко [12]. Своєю увагою автор зосередив на виникненні астрономічних знань у пізньопалеолітичного населення. Викладені у публікації положення були отримані на основі аналізу нарізок на кістяних пластинах та малюнків на стінах печер і гротів. Автор зауважив, що частина пізньопалеолітичних виробів з кісток тварин, орнаментована нарізками, які ритмічно повторюються, малюнків на стінах печер і гротів відображають процес становлення системи рахунку та календарних астрономічних уявлень у пізньому палеоліті. Нагальну потребу отримання таких календарно-астрономічних знань О. Москаленко пов’язав з ритмічною організацією життєдіяльності колективів мисливців і збирачів. Періоди активного сезонного полювання на великих стадних тварин змінювалися полюванням на птахів, доповнювалися збиранням рослинної їжі. Це чергування господарських занять супроводжувалося різними табу, які за певних обставин знімалися. Циклічність життя первісних людей вимагала вироблення способів точного виміру тривалих періодів часу, які співпадали з циклічними змінами у живій природі. Таким наочним годинником, за О. Москаленком, були небесні світила – Місяць і Сонце. За ними пізньопалеолітичне населення й визначало певні цикли у своєму житті [12, с. 150]. Якщо спочатку ці астрономічні спостереження мали лише практичну цінність, то поступово вони дали можливість давнім людям накопичувати і осмислювати свої уявлення про небесні явища.

Етнокультурні процеси господарсько-культурної діяльності раннього первісного суспільства України, відображені в матеріальній та духовній культурі

населення, стали об'єктом дисертаційного дослідження Ганни Індиченко [10]. Дослідниця виділила три варіанти господарсько-культурних типів мисливців-збирачів рівнинної території України пізньопалеолітичного періоду: мисливці на мамонта, мисливці на північного оленя та мисливці на бізона. Ці господарсько-культурні типи Г. Індиченко вирізняла за особливостями господарства, знаряддями праці, специфічним для кожного господарсько-культурного типу хатнім начинням, одягом, системою харчування, оздобленням жител. Зазначені складові матеріальної і духовної культури, на її думку, є втіленням не тільки господарських, а й етнічних рис [10, с. 3]. Автор з'ясувала, що господарсько-культурний тип безпосередньо впливав на історико-етнографічну спільність, що знаходило відображення в усіх сферах матеріальної і духовної культури ранньопервісних колективів України. Господарсько-культурні особливості матеріальної культури несуть етнокультурне навантаження, що простежується в традиціях домобудівництва, особливостях крою та матеріалу одягу, стилістичних особливостей мистецтва, традиції виготовлення окремих типів знарядь тощо [10, с. 12].

Висновки. Не зважаючи на складність дослідження початкового етапу історії людського суспільства, зацікавленість цією темою українських науковців дедалі зростає. Використовуючи метод структурно-системного підходу до джерельного матеріалу, ретроспективних реконструкцій, метод синтезу, порівняльно-аналітичний, проблемно-хронологічний та спеціальні археологічні методи (картографічний, планіграфічний, стратиграфічний), та спираючись на археологічні, антропологічні, геологічні, етнологічні та інші джерела, сучасні дослідники вивчили широке коло питань з історії первісного суспільства. Географічні межі цих досліджень охоплюють територію України та Європи.

Найбільше уваги приділялося аналізу впливу природнокліматичних умов на існування та розвиток людини, життєдіяльність людського колективу, адаптації первісних людей до природного середовища, розкривались особливості економічного та етнокультурного розвитку ранньопервісного суспільства на теренах України та Європи, давалась антропологічна характеристика первісних людей.

Література

1. Герасименко Н. П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене / Н. П. Герасименко // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К.: Ін-т археології НАНУ, 1993. – С.32–42.
2. Герасименко Н. П. Природная среда обитания мустьерского человека Донбасса / Н. П. Герасименко // Археологический альманах : науч. журнал. – 1993. – № 2. – С. 5–11.
3. Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене: по материалам палеогеографического изучения археологических памятников / Н. П. Герасименко // Археологический альманах : науч. журнал. – 1997. – № 6. – С. 3–64.
4. Герасименко Н. П. Природная среда обитания палеолетического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде / Н. П. Герасименко. // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003. – С.116–122.
5. Герасименко Н. П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра географ. наук : спец. 11.00.04 “Геоморфологія та палеогеографія” / Н. П. Герасименко. – К., 2004. – 39 с.
6. Гладилін В. М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва / В. М. Гладилін // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 120–121.
7. Залізняк Л. Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки / Л. Л. Залізняк // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 96–115.
8. Залізняк Л. Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології / Л. Л. Залізняк // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 4–9.
9. Залізняк Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу / Л. Л. Залізняк // Археологія : наук. журнал. – К., 2001. – № 4. – С. 119–125.
10. Індиченко Г. В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40–10 тис. років тому) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / Г. В. Індиченко. – К., 2006. – 16 с.
11. Кіосак Д. В. Економіка населення Південно-Східної Європи (XI – початок VI тис. до н. е.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Д. В. Кіосак. – Одеса, 2009. – 15 с.
12. Москаленко О. Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті / О. Ю. Москаленко // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56 : Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. в сучасному науковому контексті. – С.136–150.
13. Рижов С. М. Адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С. М. Рижов. – Одеса, 1999. – 21 с.
14. Сапожникова Г. В. Кістяні знаряддя неандертальців Криму / Г. В. Сапожникова // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 52–58.
15. Сминтина О. В. Давнє населення України в його природньому середовищі (епоха ранньопервісної общини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Сминтина. – Львів, 2003. – 31 с.
16. Степанчук В. М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому / В. М. Степанчук. – К.: Наш час, 2007. – 192с.: іл. + 4 арк. іл. – (Серія “Невідома Україна”)
17. Степанчук В. М. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті / В. М. Степанчук, С. М. Рижов, Ж. М. Матвійшина, С. П. Кармазиненко // Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 23–41.
18. Шидловський П. С. Культурна адаптація первісних мисливців Східної Європи (18–10 тис. років тому) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / П. С. Шидловський. – К., 2008. – 19 с.

